

TALABALIK DAVRIDA KASBIY TAFAKKUR NAMOYON BO'LISHINING XARAKTERLI XUSUSIYATLARI

Olimova Fotima Botirovna

**Yoshlar muammolarini o'rganish va istiqbolli kadrlarni
tayyorlash instituti tayanch doktoranti**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15201005>

Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilayotgan o'qitish texnologiyalari asosan kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni eslab qolish va keyinchalik ularni qayta tiklashga qaratilgan. Auditoriyada o'quv faoliyatining reproduktiv tabiati ustunlik qiladi. Shuning uchun talabalar kelajakdagi kasbiy faoliyatning ijtimoiy belgilangan qonunlari shaklida fan mazmunini o'zlashtirish orqali kasbni yegallaydilar va bu yuqori darajadagi professionallikni ta'minlay olmaydi [1]. Ushbu yondashuv bizga faqat rasmiy kasbiy bilimlarni o'zlashtirish xususida fikr yuritish imkoniyatini beradi va haqiqiy professional tafakkurning shakllanishini baholashga imkon bermaydi [2]. O'z navbatida, ta'lim tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida talabaning kasbiy tafakkuri shunday sifatlarga ega bo'lishi kerakki, ular bitiruvchiga olingan bilimlardan foydalangan holda kasbiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish imkonini bersin.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda kasbiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish muammosi o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab butun ijtimoiy mehnatni sezilarli darajada intellektuallashtirishni talab qilgan ilmiy-texnik inqilob bilan bog'liq holda paydo bo'ldi. Shu bilan birga, mutaxassisning yuqori kasbiy-malakaviy darajasini ta'kidlamochi bo'lsangiz, sifat jihatidan yoki kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berilishi natijasida "kasbiy tafakkur" atamasi amaliy va ilmiy muomalaga kira boshladi.

Kasbiy tafakkur - bu aynan shu kasbiy sohada qabul qilingan muammoli vazifalarni hal qilish usullari, kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish metodlari, kasbiy qarorlar qabul qilish va boshqalardan ustun darajada foydalanishdir [3]; kasbiy vazifalarni hal qilish bo'yicha refleksiv aqliy faoliyat [1]; ijodiy fikrlash, uning mahsuli kasbiy qarorlar, uzoqroq natijasi esa kasbiy harakatlar [4]; mutaxassisning kasbiy voqelikni - mehnat predmetlari, vazifalari, shartlari, mehnat natijalarini umumlashtirilgan va bilvosita aks ettirishi [5]; mehnat jarayonini tashkil etish, rejalashtirish va nazorat qilish bo'yicha o'ziga xos ishlab chiqarish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beruvchi aqliy faoliyat usullari majmui [6].

"Kasbiy tafakkur" tushunchasining keltirilgan ta'riflaridan ko'rinib turibdiki, mualliflar uni predmetli jihat nuqtai nazaridan ko'rib chiqadilar. Ko'rib chiqilgan ta'riflar asosida kasbiy tafakkur professional ahamiyatga ega axborotni tahlil qilish va tizimlashtirish qobiliyatida namoyon bo'ladigan fikrlashning mantiqiy tarkibiy qismiga asoslangan holda professional ijodiy vazifalarni hal etish jarayonida shakllanadigan, shuningdek, professional faoliyatning natijalari va oqibatlarini prognozlashtiradigan shaxs sifati sifatida kasbiy tafakkur haqida fikr yuritish mumkin [4].

Kasbiy faoliyatga qarab, kasbiy tafakkur pedagogik, psixologik, muhandislik, tarixiy, fizik, matematik, ekologik, tibbiy (yoki tibbiy), yuridik va boshqalarga nisbatan turdosh tushuncha sifatida belgilanishi mumkin. Shunday qilib, O.B. Bobkov va T.S. Bobkova uchuvchining kasbiy tafakkurni parvozdagil amaliy harakatlarni bajarish bo'yicha tezkor

fikrlash sifatida ko'rib chiqadilar [7]. V.P. Andronovning ishlarida kasbiy tafakkur shifokor tafakkuriga nisbatan ko'rib chiqiladi, bunda patologik jarayonlar (kasalliklar) va ularning etnologik omillarining kelib chiqishi va rivojlanishini tahlil qilish orqali diagnostika, davolash va profilaktika vazifalarini qo'yish va hal qilishni ta'minlaydigan shifokorning refleksiv aqliy faoliyati tushuniladi [8].

G.G. Valiullina va L.A. Lebedevalarning tadqiqotlarida kasbiy tafakkur uchta asosiy komponentning yig'indisi sifatida taqdim etiladi: kognitiv, operatsional va shaxsiy. Kasbiy tafakkurning shakllanganligini belgilovchi mezon sifatida fikrlash operatsiyalarining rivojlanganligi (tahlil, refleksiya va rejalashtirish) namoyon bo'ladi. Mualliflarning fikriga ko'ra, kasbiy tafakkurning asosiy darajalari aqliy va amaliy harakatlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan nazariy va empirik bo'lishi mumkin. Mutaxassislik fanlarini o'rganish jarayonida kasbiy tafakkurni yanada rivojlantirish va takomillashtirish uchun tafakkurning aqliy (mantiqiy) va amaliy (ijodiy) komponentlarining integratsiyasi asos bo'lib xizmat qiladi [9; 10].

Kasbiy tafakkurni o'ziga xos tizim sifatida ko'rib chiqib, S.A.Tatyanenko uning uch komponentli tuzilishini taklif qiladi: politexnik, maxsus va umumiy mehnat komponentlari. Politexnik komponent texnik, konstruktiv-texnik va fazoviy fikrlash orqali ochib beriladi. Maxsus komponent amaliy va texnologik tafakkur orqali ko'rib chiqiladi. Umummehnat komponenti o'zini o'zi nazorat qilish va o'z-o'zini amalga oshirishning yig'indisi sifatida taqdim etiladi [6]. I.V. Taraskina kasbiy tafakkur tuzilishini ta'riflar ekan, uning ikki turini ajratib ko'rsatadi: aqliy-empirik (empirik) va nazariy. Shu bilan birga, muallif nazariy tafakkur turini shakllantirish zarurligini ko'rsatib, buni ushbu tafakkur turiga ega bo'lgan mutaxassisning o'zi faoliyat maqsadlarini belgilashi, ularga erishish yo'llari va vositalarini aniqlashi, umuman faoliyatni egallashi, uni qurish, o'zgartirish va rivojlantirishga qodirligi bilan izohlaydi [11].

Kasbiy tafakkurini shifokor mutaxassislar tomonidan o'rganishda V.P.Andronov ham ikki turni ajratib ko'rsatadi - empirik (aqliy) va nazariy (oqilona). Kasbiy tibbiy muammolarni hal qilish usullarini namunaviy fikrlash bilan taqqoslashda u shunday xulosaga keldiki, muammolarni taqqoslash usuli bilan hal qilishda, uning asosida analogiya bo'yicha xulosa chiqarish yotadi. Sinaluvchilar uchun empirik turdagi fikrlash xosdir. Muammolarni hal qilishda nafaqat ularning tashqi ko'rinishlari, balki ichki mexanizmlar, u yoki bu kasallikning kelib chiqish sabablari tahlilidan foydalanganda, sinaluvchilarda fikrlashning nazariy turi ustunlik qiladi [8]. U yoki bu tafakkur turining shakllanishi, uning fikricha, tafakkur operatsiyalarining ma'lum shakllari va turlarining shakllanganligiga bog'liq bo'lib, ular rivojlanishning ma'lum bosqichlarini ketma-ket almashtirish bilan tavsiflanadi.

Biz o'z tadqiqotimizda V.P.Andronovning kasbiy tafakkurning asosiy tarkibiy qismlari sifatida empirik va nazariy tafakkurni ajratib ko'rsatgan. Shuningdek, I.V.Taraskinaning nazariy tafakkur turini shakllantirish zarurligini ko'rsatgan fikrlariga qo'shilamiz. Tafakkurning bu turlarini taqqoslab, nazariy tafakkurning empirik tafakkurdan bir qator farqlari va afzalliklarini ko'rsatish mumkin. Empirik tafakkur ko'rgazmali tasavvurlar va hissiy tajriba natijalariga, taqqoslash, mavhumlashtirish, tasniflash va rasmiy umumlashtirishdan foydalangan holda xususiylikdan umumiylikka ko'tarilish usuliga tayanadi. Empirik umumlashtirishda olingan bilimlar narsa va hodisalarning faqat tashqi

xususiyatlarini aks ettiradi va har doim ham predmetning o'zining muhim xususiyatlarini, uning tomonlarining ichki aloqalarini ajratib ko'rsatishga imkon bermaydi natijada ularning mazmuni va tabiatini ochib bermaydi. Tafakkurning empirik turi ustun bo'lgan ta'lim oluvchi ilmiy tushunchalar apparati va predmetli bilimlardan foydalangan holda muammoli vaziyatni ilmiy tahlil qilishga harakat qiladi, lekin faqat moddiy ob'ektlarning o'zaro ta'sirining aniq shartlaridan foydalanadi va bu bilimlarni haqiqiy sharoitlarga qo'llay olmaydi.

Nazariy tafakkur predmetlar o'rtasidagi ichki muhim xossalar, munosabatlar va bog'lanishlarga tayanadi, hissiy tasavvurlar chegarasidan chiqib, umumiydan xususiyligga ko'tarilish metodi, analiz, sintez, refleksiya, rejalashtirish, mazmunli umumlashtirishdan foydalanadi. Mazmunli umumlashtirishda olingan bilimlar ob'ektlarning mohiyatini, ular rivojlanishining ichki qonuniyatlarini ochib beradi, umumiylikning yakka bilan aloqasini qayd etadi.

Tafakkurning nazariy turi ustun bo'lgan ta'lim oluvchi aqliy faoliyat jarayonida sabab-oqibat aloqalarini topish, predmet ichida nazariy umumlashtirishlarni amalga oshirish, moddiy ob'ektlarning umumiy o'zaro aloqalari va munosabatlarida mo'ljallash olish, bilish ob'ektini yaxlit tasavvur qilish qobiliyati bilan tavsiflanadi.

Oliy ta'lim muassasasida o'quv, ilmiy-tadqiqot va o'qishdan tashqari faoliyat jarayonida nazariy tafakkurni rivojlantirish talabalarining kasbiy shakllanishi muammosini hal qilish imkonini beradi. Yangi avlod ta'lim standartlarida universal kompetensiyalar kategoriyalaridan biri tizimli va tanqidiy tafakkur hisoblanadi. Ushbu kompetensiya doirasida ta'lim oluvchida tizimli yondashuv asosida vaziyatlarni tanqidiy tahlil qilish, harakatlar strategiyasini ishlab chiqish qobiliyati shakllangan bo'lishi lozim. Shakllangan tizimli va tanqidiy tafakkur kasbiy tafakkurning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tanqidiy tafakkur darajasiga ijtimoiy-demografik va kasbiy omillar, shuningdek, yosh, ish tajribasi va ta'lim darajasi, seminarlar, ma'ruzalar, tematik tadqiqotlarda muammoli vaziyatlardan foydalanish, refleksiv ta'lim, loyihalarni bajarish bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tizimli tafakkur- bu jamiyat oldida turgan muammolar ustida hamkorlikda ishlash uchun zarur bo'lgan kognitiv moslashuvchanlikni tavsiflovchi muhim fanlararo ko'nikmani o'zida mujassam etadi [12]. Tizimli yondashuvni amalga oshirishda, an'anaviy ta'lim tizimini tanqidiy tizimlar bilan almashtirishda, shuningdek, ixtirochilik muammolarini hal qilish nazariyasini tarkib toptirishda tizimli tafakkurni muvaffaqiyatli shakllantirish mumkin. Shu bilan birga, tizimli tafakkur murakkab qarorlar qabul qilishni osonlashtiradi, tashqi va ichki aloqalarni, har qanday jarayonning tizimini ko'rish imkonini beradi, bu esa kasbiy muammolarni hal qilish uchun zarurdir.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, aksariyat tadqiqotlarda kasbiy tafakkurning muayyan kasbiy faoliyat turi bilan bog'liq bo'lgan predmetli jihati ochib beriladi. Shu bilan birga uning umumiy sifat xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

Mazmunli umumlashtirish qobiliyati o'rganilayotgan narsa va hodisalarning mohiyatini tahlil qilish, ularning xilma-xil belgilarining birligini aniqlash, ular o'rtasidagi muhim aloqalarni ajratish, xilma-xil va tarqoq ma'lumotlarni aniq tashkil etilgan tuzilmaga tizimlashtirish orqali amalga oshiriladi. Mazmunli umumlashtirishni amalga oshirish usuli sifatida ilmiy, nazariy tushunchalar namoyon bo'ladi. Tushuncha muayyan aniq bilimning shakli bo'lib, yakka va xususiyligni aks ettiradi, keyinchalik umumiylik sifatida namoyon

bo'ladi. Mazmunli umumlashtirishni amalga oshirishga qodir bo'lgan ta'lim oluvchilar asosiy nazariy tushunchalardan foydalangan holda kasbiy vazifalarni hal qila oladilar, muayyan muammoli vaziyatni hal qilish uchun eng samarali va maqbul bo'lgan usullar, yo'llar va vositalarni mustaqil ravishda tanlay oladilar.

Fanlararo aloqadorlik ta'lim oluvchilarning bir fan (fan sohasi) dan olingan bilimlardan boshqa fan (fan sohasi) dagi muammoli vaziyatlarni hal qilish uchun foydalanish, bir nechta fanlardan o'quv materialini nazariy umumlashtirish va tarkibiy yaxlitlikka ega bo'lgan sifat jihatidan yangi integrasiyalashgan kasbiy yo'naltirilgan bilimlarni olish qobiliyati bilan tavsiflanadi. O'quv materialining fanlararo integratsiyasi nazariy va amaliy bilimlarning didaktik sintezini, fanlar mazmuni va ta'lim oluvchilarning tayyorgarlik profiliga qo'yiladigan kasbiy talablarni hisobga olgan holda ilmiy bilimlarni ta'lim jarayoniga moslashtirishni ta'minlaydi.

Kasbiy faoliyat ob'yektlarini ularning yaxlitligi, ko'p qirraliligi va o'zaro bog'liqligini hisobga olgan holda ko'rib chiqish imkonini beruvchi tizimlilikdan iborat. Ta'lim oluvchi moddiy dunyo predmetlari va hodisalarini ularning sabab-oqibat aloqalarini hisobga olgan holda idrok eta oladi; turli ilmiy nazariyalardagi bilimlarni birlashtirish va moddiy ob'yektlarning ishlash qonuniyatlarini aniqlash asosida sifat jihatidan yangi bilimlarni yaratish; bir fan sohasida olingan bilimlarni umumlashtirish va boshqa fan sohasidagi muammolarni hal qilish uchun qo'llash; tahlil qilish, qaror qabul qilish va ushbu qarorning oqibatlarini bashorat qilish.

Tanqidiylik ta'lim oluvchilarning xilma-xil va tarqoq ma'lumotlarni diqqat va e'tibor bilan o'rganish, ikkinchi darajali faktlarga chalg'imasdan, eng muhim ma'lumotlarni ajratib olish; muammoli vaziyatlarni hal qilish uchun tahliliy ko'nikmalarni qo'llash; o'z nuqtai nazarini malakali, ishonchli, oqilona asoslash qobiliyati bilan belgilanadi. Ta'lim oluvchilar o'z kasbiy faoliyatining hodisalari, jarayonlari va natijalarini tahlil qilishga, ushbu faoliyatning oqibatlarini bashorat qilishga, xatolar va muvaffaqiyatsizliklarning sabablarini va ularni bartaraf etish usullarini topishga tayyor hisoblanadi.

O'tkazilgan tadqiqotlar kasbiy tafakkurning sifat xususiyatlarini muvaffaqiyatli shakllantirishga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan bir qator shartlarni taklif qilish imkonini berdi:

Bilimlar va faoliyat usullarini umumlashtirish, aynan shu kasbiy faoliyat uchun xos bo'lgan kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish usullaridan, muammoli vazifalarni qo'yish, shakllantirish va hal qilish usullaridan foydalanish, egallangan aqliy harakatlarni bevosita kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan bog'liq kasbiy vazifalarni hal qilishga o'tkazish.

Umumilmiy bilimlardan kasbiy bilimlarga, nazariy tasavvurlardan amaliy ko'nikma va malakalarga, kasbiy ta'limning intizomiy modelidan tizimli ta'limga o'tishni ta'minlaydigan integratsiya nazariyasining asosiy qoidalaridan foydalangan holda o'quv materialini o'rganishga e'tibor qaratish.

Ta'lim jarayonida, shuningdek, amaliy faoliyat jarayonida o'quv va ishlab chiqarish amaliyotlarini o'tashda obrazli, mantiqiy hamda mavhum tafakkurning uyg'unligi orqali aqliy faoliyatning alohida turlari va xususiyatlarini shakllantirish.

Tizimli yondashuv asosida vaziyatlarni tanqidiy tahlil qilish imkonini beruvchi tizimli va tanqidiy tafakkurni shakllantirish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar/Используемая литература/References:

1. Taraskina I.V. Vyssheye obrazovaniye v kontekste formirovaniya professionalnogo myshleniya studentov // Integratsiya obrazovaniya. 2016. T. 20, №1. S. 82-87.
2. Andronov V.P. Tekhnologiya formirovaniya osnovnykh komponentov professionalnogo myshleniya studentov-psixologov // Gumanitariy: Aktualnyye problemy gumanitarnoy nauki i obrazovaniya. 2016. №4 (36). S. 107-115.
3. Kashapov M.M. Formirovaniye professionalnogo tvorcheskogo myshleniya. Yaroslavl: YarGU, 2013. 167 s.
4. Shamina S.V. Sootnosheniye dialekticheskogo, yestestvennonauchnogo i professionalnogo myshleniya obuchayushixsya vuza // European social science journal. 2018. №2-1. S. 145-151.
5. Bakaldina G.V. Professionalnoye myshleniye kak kompetentnostnaya xarakteristika v professionalnoy podgotovke dizaynera // Aktualnyye problemy razvitiya nauki i sovremennogo obrazovaniya: sbornik materialov Mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii. 2017. S. 342-344.
6. Tatyanyenko S.A. Sumnost i struktura professionalnogo myshleniya // Nauka i obrazovaniye: Novoye vremya. 2016. №4. S. 97-101.
7. Bobkov O.B., Bobkova T.S. Osobennosti formirovaniya professionalnogo myshleniya letchika // Aktualnyye problemy gumanitarnykh i sosialno-ekonomicheskix nauk. 2018. T. 12. № S12. S. 150-151.
8. Andronov V.P. Professionalnoye myshleniye vracha i vozmojnosti yego formirovaniya // Psixologicheskaya nauka i obrazovaniye. 1999. №2. S. 33-45.
9. Valiullina G.G. Metody diagnostiki professionalnogo myshleniya studentov // Psixologicheskiye issledovaniya. 2013. T.6. №27. S.7.
10. Lebedeva L.A. Psixologo-akmeologicheskiye aspekty razvitiya professionalnogo myshleniya vracha-terapevta // Aktualnyye problemy i perspektivy razvitiya sovremennoy psixologii. 2013. №1. S. 250-257.
11. Taraskina I.V. Razvitiye professionalnogo myshleniya studentov vuza kak usloviye ix professionalnoy adaptatsii // Obrazovaniye i samorazvitiye. 2014. №1 (39). S. 147-150.
12. Grohs J.R., KirkG.R., Soledad M.M., Knight D.B. Assessing systems thinking: A tool to measure complex reasoning through ill-structured problems // Thinking Skills and Creativity. 2018. Vol. 28. P. 110-130. DOI: 10.1016/j.tsc.2018.03.003.
13. Shamina S.V. Diagnostika yestestvennonauchnogo myshleniya studentov v usloviyax integratsii soderjaniya fizicheskogo i biologicheskogo obrazovaniya (na primere veterinarnogo vuza): dis. ... kand. ped. nauk. Chelyabinsk, 2011. 212 s.
14. Shamina S.V. Didakticheskoye modelirovaniye diagnostiki yestestvenno-nauchnogo myshleniya obuchayushixsya vuza // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. 2018. № 1.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=27411> (data obrashcheniya: 11.02.2020).